

Metanət XƏLİLOVA
AMEA Folklor İnstitutu
Mərasim folkloru şöbəsi
e-mail: metanet_xelilova@mail.ru

QARABAĞ FOLKLORUNDA BAYATI JANRI MƏRASİM FAKTORU KİMİ

Xülasə

Bu araşdırmada bayatı janrı mərasim folklorunun poetik formulu olaraq tədqiq olunmuşdur. Bunun üçün ailə-məişət mərasimlərindən olan doğum, toy və yas mərasimləri tədqiqata cəlb olunmuş, bu əsasda bu örnəklərin həlledici rolu diqqətə çatdırılmışdır. Mərasimlərdə sözlü və avazlı nümunələrin xüsusi əhəmiyyəti tədqiq edilmiş, bu sahədə bayatı janrının və bayatı formalı janrların meydana çıxmasına nəzər yetirilmişdir. Burada qeyd olunmuşdur ki, bu janrlar müxtəlif məzmununda müşahidə edilsələr də ifaçılıq və fikir tərzinin nümayiş olunması baxımından bayatı janrından istifadə edilmişdir. Bayatı janrı əsasında yaranan mərasim tipli laylalar, nazlamalar, xalq mahnıları, haxıştalar, sözlü kütləvi rəqslər, ağılar və s. nümunələr bayatının mərasim faktoru kimi çıxış etməsində mühüm rol oynayır və bu aspektdən bu janra yanaşma tərzini araşdırmanın ümdə məsələsi olmuşdur. Eyni zamanda araşdırmada qeyd olunmuşdur ki, bayatı janrının funksiyası bununla yekunlaşmır, gələcəkdə mövsüm mərasimləri ilə bağlı örnəklər əsasında da bu mövzuya qayıtmaq və daha geniş tədqiqat işini meydana qoymaq niyyətindəyik.

Bayatı janrının mərasim faktoru olaraq öyrənilməsi yeni və orijinaldır, gələcək tədqiqatlar üçün istifadə mənbəyi hesab oluna bilər.

Açar sözlər: Bayatı, mərasim, layla, xalq mahnıları, haxışta, janr

Matanat KHALILOVA

THE GENRE “BAYATI” AS A CEREMONIAL FACTOR IN KARABAKH FOLKLORE

Summary

In this study the genre “bayati” is studied as a poetic formula of ceremonial folklore. For this purpose birth, wedding and mourning ceremonies, which are family-household ceremonies, are involved in the study. The special importance of verbal and melodic examples in ceremonies are investigated, the emergence of genre “bayati” and other genres in this area are considered. It is noted that although these genres are observed in different content, the genre “bayati” is used in terms of demonstration of performance and thought style. Ceremonial lullabies, folk songs, “hakhishta”, mass dances with words, lamentations, etc., which are based on the genre “bayati” examples play an important role in the way bayati acts as a ceremonial factor and from this point of view, the way of the approach this genre

has become the main issue of research. At the same time, it is noted in the study that the function of the genre “bayati” does not end with it and in the future we intend to return to this topic on the basis of examples related to the ceremonies of the season and create a wider research work.

The study of the genre “bayati” as a ceremonial factor is new and original, it can be considered a source of use for future research.

Keywords: “bayati”, ceremony, lullaby, folk songs, hakhishta, laments, genre

Matanam ХАЛИЛОВА

ЖАНР БАЯТЫ КАК ЦЕРЕМОНИАЛЬНЫЙ ФАКТОР В КАРАБАХСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Резюме

В данном исследовании жанр баяты как поэтическая формула обрядового фольклора был исследован. Для этого к исследованию были привлечены роды, свадьбы и траурные церемонии из семейно-бытовых обрядов, на основе которых была доведена до сведения решающая роль этих образцов. Особое значение словесных и вокальных образцов в обрядах изучалось, в этой области рассматривалось возникновение жанра баяты. Здесь было отмечено, что, хотя эти жанры наблюдались в различных контекстах, с точки зрения демонстрации стиля исполнения и идей использовался устаревший жанр. На основе жанра баяты возникли колыбельные обрядового типа, народные песни, «хахышты», словесные массовые танцы, «агы» и др. образцы играют важную роль в том, как черствость действует как церемониальный фактор, и в этом аспекте подход к этому жанру был ключевым вопросом исследования. В то же время в исследовании отмечается, что функция несвежего жанра на этом не заканчивается, в будущем мы также намерены вернуться к этой теме и провести более обширную исследовательскую работу на основе примеров, связанных с сезонными ритуалами.

Изучение старомодного жанра как церемониального фактора является новым и оригинальным, его можно рассматривать как источник использования для будущих исследований.

Ключевые слова: баяты, ритуал, колыбельная, народные песни, хахышта, жанр

Bayatı janrı folklor janrları içərisində ən geniş yayılmış janrlardandır. Hətta demək olar ki, janr etibarilə öz zirvə yerini digər folklor janrlarının anoloji müqayisəsində əvvəlki kimi qoruyub saxlayır. Eyni zamanda bayatı poetikası bu janrın funksional janr olduğunu aydın şəkildə göstərir. Çünki bayatı konkret janr ifadə etməkdən daha çox, bir çox janrlarda folklor nümunələrinin meydana çıxmasına səbəb olur. Nənnilər, laylalar, nazlamalar, mərasim nəğmələri, tapmacalar, xalq mahnıları, manilər, ağılar və s. folklor janrları əsas etibarilə məhz bayatı üzərində

köklənir. Hətta əfsanə və rəvayətlərdə, nağıl və dastanlarda da bayatı nümunələri görə bilirik. Əlbəttə, hər janrda məzmun fərqliliyi olur, lakin yuxarıda təqdim etdiyimiz janrlar poetik baxımdan struktur etibarilə bayatı formasında qurulması ilə diqqət çəkir. Ə.Əbid bayatı haqqında yazır ki, bayatı elə manidir və bayatı-mani kimi işləkliyi də müşahidə olunmaqdadır (1, 184, 187).

Bayatı janrı bu baxımdan bir çox mərasimlərdə poetik formul təşkil edən lirik folklorun ən yaygın nümunələridir. Mərasim nəğmələrinin mühüm hissəsi bayatılar əsasında işləklik qazanır, yaddaşdan-yaddaşa ötürülüb bu günə qədər ənənəvi olaraq davam edir. Bu cəhətdən Qarabağ folklorunda da bayatılar mərasim faktoru kimi iştirak edir. Biz, bu nümunələrə diqqət yetirməmişdən öncə bayatı janrı əsasında inkişafda olan progressiv və dinamik mərasim folklorunun klassifikasiyasına diqqət yetirməyə ehtiyac hiss edirik. Çünki mərasim folklorunun elmi təsnifatı əsasında janr poetikası meydana çıxır ki, bu zaman bayatının mərasim faktoru olaraq çıxış etməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Mərasim folkloru sahəsində tədqiqat aparan alimlər əsas etibarilə bayatı əsasında müşayiət olunan mərasimləri iki hissəyə bölür:

1. Ailə-məişət mərasimləri;
2. Mövsüm mərasimləri (2, 207).

A.Xürrəmçizi isə bayatı janrının işlək olduğu mərasimləri “Məişət və təqvim törənləri” rubrikasına aid etməklə bərabər “İlkin janrlar və onlarla bağlı mərasimlər” başlığı altında əmək nəğmələri və s.nin də arasında bayatı formalı nəğmələrin olduğunu da göstərir (3, 7, 37, 63).

Əlbəttə, bu bölgülər bayatı poetikasına aid deyil, qeyd etdiyimiz kimi mərasim folklorunun klassifikasiyasıdır, ancaq bu mərasimlərdə bayatıların əsas faktor olması, aparıcı bədii janr və yaxud folklor formulu kimi dinamikliyi diqqət mərkəzində saxlanmalıdır. Hətta iddia etmək olar ki, bayatılar olmazsa, bu kimi mərasimlər bu qədər geniş aurada sürətlə yayılıb ümumişlək icra funksiyasına malik olub qala bilməz, tezliklə unudulub aradan çıxmış olar və yaxud yatar yaddaşa keçib arxaikləşə bilərdi. Məhz asanlıqla hafizədə stumullaşan bayatılar vasitəsilə sayə gəlməz mərasimlər öz aktuallığını itirməmişdir.

Biz, bu tədqiqat işində “Ailə-məişət” mərasimlərini diqqətdə saxlayacaq, növbəti tədqiqatımızda isə “Mövsüm” mərasimlərini bayatı forması əsasında işləməyə çalışacağıq. Çünki mərasim folkloru o qədər geniş arealı əhatə edir ki, kiçik həcmli araşdırma üçün bütünlüklə tədqiqata cəlb olunması nöqsanlı ola bilər. Eyni zamanda mərasim folkloru deyildikdə elə hər hansı bir mərasimin və yaxud mərasimlərin konkret olaraq araşdırma üçün götürülməsi bu mövzunu əhatə etmək üçün yetərli və səciyyəvidir. Mərasim folklorunun klassifikasiyasına uyğun olan ailə-məişət mərasimlərinə qlobal, regional və lokal səviyyədə aşağıdakı mərasimlər daxildir:

1. Doğum mərasimləri;
2. Toy mərasimləri;
3. Yas mərasimləri (2, 93, 140; 3, 63, 126).

Aydın görünür ki, bu mərasimlər bütün həyatı ifadə etməklə dialektik mahiyyətdə çıxış edir, doğumdan-ölümə kimi mövcud olan mərhələləri özündə daşıyır. B.Abdulla yazır ki, ailə-məişət mərasimləri məzmun baxımından demək olar ki, bütün xalqların həyatında eyniyyət təşkil edir (2, 93). A.Xürrəmqızı yazır ki, yeni insanın dünyaya gəlməsi bu mərasimlərin meydana çıxmasını şərtləndirir (3, 63).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ümumi xassələrin yaxınlığı xüsusiləşməni inkar edə bilməz və hər xalqın öz dünyagörüşünə, fizioloji mövcudluğuna, bioloji imkanlarına, milli mentallığına, mədəni dəyərlərinə görə konkret mətnlər fərdiləşir və mərasim folklorunun əsasını təşkil edir. Məsələn, doğum və yas mərasimləri müxtəlif inanclara görə fərqli nüansları ilə səciyyələnir. Bu baxımdan bu mərasimlər bütün səviyyələrdə aktiv iştirak edir ki, Qarabağ folklorunda da biz bu nümunələri müşahidə edə bilirik. Bunun üçün konkret nümunələri də izləmək ehtiyacı meydana çıxır:

a) Doğum mərasimləri;

Qarabağ folklorunda doğum mərasimlərinə aid bir sıra bayatı örnəyi görmək olur. Qeyd etmək lazımdır ki, Qarabağ folklorunda da digər bölgələrdə və qlobal səviyyədə bayatıların mühüm hissəsi bayatı formulunun etiket qaydası olaraq “əzizim”, “Mən aşiq” və s. bu kimi çağırmaqlarla və yaxud xitab formaları ilə müşayiət olunur. Düzdür, bu kimi müraciət formaları konkret bayatı müəllifləri ilə bağlı olmuş, daha sonra isə səciyyə qazanaraq bayatılar üçün ümumişlək deyim tərzinə çevrilmişdir. Ə.Mirəhmədov yazır ki, bayatılarda ilk misra çox vaxt “əziziyəm” və yaxud “mən Aşiq” sözləri ilə başlanır (4, 15).

P.Əfəndiyev bu kimi kütləviləşmiş başlanğıc formul cərgəsinə “eləmi” adını və yaxud aktiv olaraq müraciət forması kimi işlənən deyim tərzini də əlavə edir (5, 152).

Qarabağ folklor nümunələrində doğum mərasimləri ilə bağlı bayatılar müxtəlif səviyyədə diqqət çəkir. Bu tipli bayatılar həm açıq fikir tərzilə sadə şəkildə, həm də semantik səviyyədə diqqət çəkir. Buna açıq və qapalı bayatı deyilməsi də A.Hacılı kimi tədqiqatçılar tərəfindən “qapalı olduğu qədər də açıq sistem olan bayatı” kimi geniş izah verilmişdir (6, 16).

Açıq və qapalı və yaxud təsviri və semantik örnəklərə diqqət yetirək:

Göydə ulduz naşıdı,
Kim balamın yaşıdı?
Qız gözümlün qarası,
Oğul ürək başıdı (7, 388).

Bu və bu kimi bayatılar məzmun etibarilə ailə-məişət mərasimlərdən olan doğum mərasimlərinə aid edilən bayatı formalı nəğmələrdir. Burada doğacaq körpənin oğul və ya qız olması haqqında xalq inancı yer tapır. Övladın oğul və ya qız olmasından asılı olmayaraq Allah payı olduğu üçün müjdələnməsi daha dərində patriarxal düşüncə tərzinə gizli etiraz olmasıyla bərabər dünyaya gələcək övladı əzizləmək və bunun üçün Allaha şükür etməkdir. Allaha inanan toplumun doğum mərasimi və sair rituallarda Allaha şükür və dua etməsi yalnız bayatı formalı

janrlarda deyil, demək olar ki bütün nümunələrdə öz əksini tapmışdır. Onu da demək lazımdır ki, bayatılarda bir-birinə zidd fikirlər hər zaman diqqət çəkir ki, bu da müxtəlif düşüncə tərzlərinin bu nümunələrdə proyeksiyası olaraq görünür. Elə eyni fikrin əksi olan doğum bayatılarına aid daha bir örnəyə nəzər salaq:

Arı şana, bu şana,
Arı qonmaz bu şana.
Anaya oğul gərək,
Qızdan olmaz nişana (7, 404).

Bu bayatılar konkret situativ örnəklərdir. Burada söyləyici psixoloji-emosional əhvalını bayatıda ifadə edir. Birinci bayatıda lirik subyekt oğul və qız arasında fərq qoymadığı halda, ikincidə aşkar şəkildə cinsi fərqlilik tərəfdarı kimi çıxış edir. Bu fərqli baxış tərzilə bərabər eyni zamanda reallıqdan irəli gəlir. Bundan əlavə burada cinsiyyətin müəyyən edilməsi aktı da doğum mərasiminin bir elementi kimi özünü göstərir ki, (2, 96) burada ona münasibət inikas olunur. Həmçinin bu situasiyada mövcud mühitin söyləyici ovqatına təsiri də özünü aşkar şəkildə göstərir.

Təqdim etdiyimiz örnəklər doğum mərasimi ilə bağlı açıq fikir tərzini ifadə edir. Qapalı örnəklər timsalında semantik olaraq bir nümunəni nəzərdən keçirək:

Aşıqəm özüm sənə,
Dəyməsin gözüm sənə.
Qoçum yox qurban kəsım,
Mən qurban özüm sənə (8, 402).

Bu nümunədə yeni doğulan körpənin nəzərdən qorunması üçün dua edilir, “Dəyməsin gözüm sənə” deyilir ki, burada pis nəfsdən, bəd nəzərdən qorunma mərasiminin izləri bu nümunədə klişeləşir.

Biz semantik baxımdan digər bayatı örnəyində də müəyyən anlayışları görə bilir ki, bu da bayatının mərasim faktoru kimi iştirakını bir daha göz qabağında sərgiləyir:

Əzrayıl, sən eşihdə,
Nə durmusan keşihdə?
Balan da mənim təkin
Ağzı qalsın beşihdə (8, 423).

Göründüyü kimi, bu örnəkdə yeni doğulan körpəni əziyyətdən, çətinlikdən, çillədən, ölümdən qoruma aktı işarələnmişdir. Eyni zamanda burada zahı qadının qorunması aktının da işarəsini görməmək mümkün deyil (3, 75).

Ümumiyyətlə, bayatıda işarə sistemi, semantik qavram müxtəlif situasiyaları ifadə edir ki, doğum mərasimi də burada bu situasiyalardan birini təşkil edir. Bu baxımdan bu kimi mətnlər müxtəlif oxunuşla bərabər qeyd etdiyimiz kontekstdə də oxuna bilər.

Doğum mərasimində kədərli və sevincli nəğmələr də oxunmuşdur. Təbiidir ki, birinə ağı, birinə müjdə demək olar. Bu doğumun hansı şəkildə keçməsi, nəzərdən keçirək:

yəni mövcud situasiyadan irəli gələrək yaranır. Aşağıda təqdim etdiyimiz bayatılar bu aspektdən izah oluna bilər:

Bağında şirin nə var?
Yeməyə şirin nə var?
Cahanı geş eyləsən,
Baladan şirin nə var? (9, 347)
Və yaxud;
Küçədə xonça gedir,
İçində nimçə gedir.
Aləmin gülü getsə,
Bizimki qönçə gedir (8, 405).

Burada semantik səviyyədə, metaforik olaraq körpə itirmə üzərində köklənən kədər və ağını görmüş oluruq. Daha sonra yas mərasimlərində bu məzmununda bayatılara diqqət çəkəcəyimiz üçün analoji bayatıları burada yekunlaşdırırıq. Qeyd etdiyimiz kimi doğum mərasimi ilə bağlı çağırılan bayatılar həm bu mərasimi, həm də müxtəlif situasiyaları izah etmək baxımından geniş imkanlara malikdir. Bu ondan irəli gəlir ki, dilin leksik-semantik bazası müxtəlif mənaları bir mətndə cəmləyə bilir.

Doğum mərasimi ilə bağlı bayatılardan bir qismi də məzmun etibarilə layla, nənni, nazlama və s.-dir. B.Abdulla yazır ki, Doğum mərasimi ilə bağlı yüyürük-beşik nəğmələri də uşağın pərvəriş etməsində mühüm rol oynayır (2, 118).

Biz Qarabağ folklor nümunələrində bu kimi örnəklərin də zənginliyini müşahidə edirik ki, bu da bütün folklor məkanlarında əsas funksiyada iştirak edir. Demək olar ki, bütün ərazilərdə layla poetikası fərqli sözlərlə, ancaq eyni quruluşda, eyni yekın nəqarat ilə müşayiət olunur. Yalnız körpəni yatırmaq deyil, eyni zamanda soy davamiyyətinin proqramı olan yeni insanın həyatının formalaşmasında, ruhi-mənəvi zənginliyinin təmin olunmasında bu nəğmələr xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu məzmununda bayatı formalı laylalardan aşağıdakı nümunəni səciyyə olaraq təqdim edirik:

Laylay dedim həməşə,
Karvan gedər yenişə.
Döşəyində gül bitsin, ay qızım, ay oğlum,
Yorğanında bənövşə.
Laylay, quzum, a laylay,
Laylay, balam a laylay (7, 414).

Nazlamalara aid isə aşağıdakı örnəyə diqqət yetirmək ümumiləşdirmə üçün kifayət edər:

Buzovlar, ay buzovlar,
Sənə qurban buzovlar.
Mənim bu toppuş balam,
Görən nə vaxt düz oynar? (7, 415) və s və i.

Göründüyü kimi doğum mərasimində və bu mərasimə aid olan mərhələlərdə əsas etibarilə bayatı formalı nümunələrdən nəğmələr şəklində istifadə olunur.

b) Toy mərasimləri;

Mərasim folklorunun klassifikasiyasına aid olan toy mərasimlərində də mərasim faktorunun mühüm sözlü hissəsini təşkil edən lirik folklor janrından ən əhəmiyyətli yenə də bayatılardır. Biz bu baxımdan bayatının yeni məzmununda, ancaq stabil formada iştirakını burada da görürük. Heç bir forma dəyişkənliyi baş vermədən bayatılar toy mərasimlərinin həlledici sözlü ənənəsi olaraq qədim dövrdən bu günə qədər öz üstünlüyünü qoruyub saxlayır. Onu qeyd edək ki, təqdim etdiyimiz ailə-məişət mərasimlərinin tərkibində doğum, toy və yas mərasimləri əslində bütün həyatı, fərdin və cəmiyyətin doğumdan ölümə kimi mövcudluğunu bayatı dilində demək olar ki, ifadə edir. Biz əgər əvvəldə mərasim folkloru təsnifatına uyğun olaraq doğum mərasimlərinə bayatı forması kontekstində yanaşdıqsa, əslində bu mərhələ toy mərasimlərindən əvvəlki dövrə düşməklə bərabər, sonrakı dövrü də əhatə edir. Çünki doğulmadan öncə toy etmək, toy etmədən öncə doğulmaq faktiki və əxlaqi baxımdan mümkün deyil. A.Xürrəmqızı yazır ki, toy mərasimi digər məişət mərasimlərindən daha çox ictimai məzmun daşması ilə fərqlənir (3, 91). Elə bayatının da ictimai məzmun yükü çox qabarıq olduğu da inkar olunmazdır (6, 131). Bu baxımdan böyük və kiçik mərasimlərin sosial-ictimai məzmununda bayatı janrından istifadə olunması da mərasim faktoru olaraq bu janra ehtiyac doğurmuşdur. Qarabağ ərazisində keçirilən toy mərasimlərində də təbiidir ki, bayatı formasından geniş istifadə olunur. Burada keçirilən toy mərasimlərində oxunan xalq mahnılarının mühüm bir qismi də elə bayatı formasında olmuşdur. Təbiidir ki, bu da regional səciyyə daşımır, hər regionda bu mahnı poetikası eyni strukturda təkrarlanır. Ancaq mahnılarda olan leksik baza yerli şəraiti, bölgə mühitini və s. bu kimi spesifik palitranı da özündə cəmləyir. Eyni zamanda Qarabağın mövcud durumunun icimai-siyasi və sosial məzmunu da təbiidir ki, bir çox hallarda digər bölgələrdən daha fərqli səviyyədə müxtəlif janrlara və mərasimlərə hopması da özünü göstərir. Əlbəttə toy mərasimləri hər yerdə olduğu kimi burada da istisna təşkil etmir, yəni etolonluq nümayiş etdirmir, ancaq məzmun etibarilə müəyyən bilgilərin hər hansı bir mətn daxilində yer alması spesifiklik daşıyır. Biz əvvəldə də mani haqqında bəhs açmışdıq ki, mani elə bayatı formasıdır. Mahnı sözünün də mani sözündən yaranması (bir hərf deyilişdə düşmüşdür) tədqiqatçılar arasında yayğındır (1, 188). Bu səbəbdən də xalq mahnılarının əsas etibarilə bayatı formasında yaradılması da aydındır. Qarabağ toy mərasimlərində bu məzmununda toy mərasiminə aid bayatı formalı xalq mahnısını diqqətdən keçirməzdən əvvəl onu da qeyd edək ki, toy mərasimlərinin aparıcı hissəsi təbiidir ki, burada olan xalq adətləri, etnokulturoloji mədəniyyətlə birgə çıxış edən mahnılardır. Biz bu baxımdan ilkin olaraq xalq mahnılarının nəzər yetirməyi vacib hesab edirik. Həmçinin toylarda qədimdən bəri oxunan xalq mahnıları bu gün də işləkliyini itirməmişdir. Qarabağda, xüsusilə Şuşada yaranıb Qarabağa, daha sonra bütün Azərbaycana və şərq ölkələrinə yayılan və toy mərasimlərində ifa edilən xalq

mahnılarından “Sarı bülbül”, “İrəvanda xal qalmadı”, “Tiflisin yolları”, “Qəmərım”, “Şuşa təsnifi”, “Qalalıyam, qalalı”, “Qarabağın maralı”, “Şuşa yaylağı (10, 259-261) və s. mahnılar da demək olar ki, bayatı formasında ifa olunmuşdur. F.Şuşinski yazır ki, Qarabağ toylarında əvvəllər gəlini “Qarabağ şikəstəsi ilə” ilə bəy evinə aparardılar (11, 158).

Biz, yalnız xalq mahnılarına deyil, hətta muğam dəsgahlarına diqqət etdikdə onu görürük ki, bu mədəni irsdə bayatı janrı mühüm rol oynayır. Belə ki, bayatı adı ilə tanınan muğamlardan “Rast” ailəsinə aid edilən “Bayatı Qacar”, “Bayatı-türk”, “Bayatı”, “Çoban bayatı”, “Şur” ailəsinə aid edilən “Bayatı-kürd” (“Bayatı-Əcəm”) və s. digər muğamlardan “Bayatı Şiraz”, zərbli muğamlardan “Bayatı” və s. buna misal ola bilər (12, 57, 58, 66, 84, 93).

Toy mərasimlərində ifa olunan bu mahnılardan biri, bəlkə də birincisi, dillərdə məşhur olan “Azərbaycan maralı” xalq mahnısıdır. Qeyd edək ki, bu mahnı yarandığı gündən uzun illər “Azərbaycan maralı” deyil, “Qarabağın maralı” adı ilə şöhrət tapmış, sonrakı illərdə regional səviyyədə çıxmış, ölkə səviyyəsində simvollaşaraq bu adı daşımışdır. F.Xəlilzadə bu barədə yazır ki, “Qarabağın maralı” mahnısı xanəndə İsa Rəhimovun ifasında səslənib. Sonralar bu mahnının adını və sözlərini təhrif edərək “Azərbaycan maralı” kimi səsləndiriblər (10, 261).

Bu mahnının mətninə diqqət yetirdikdə musiqi tələbatı baxımından bir qədər dəyişdirilmiş bayatı formasını aydın görmək olur:

Ay qız, gəzmə aralı,
Könlüm səndən yaralı.
Gözlərinə heyranam,
Azərbaycan maralı
Sən bulaq üstə güləndə,
Qıyqacı baxıb güləndə,
Aldın səbüb-qərarım,
Azərbaycan maralı. (13, 28).

Göründüyü kimi birinci bənd elə müstəqil bayatıdır. Sonra gələn bəndlər isə bayatı hecasında saxlanan, lakin rədifə görə qismən dəyişdirilən sözlərdən ibarətdir. Eyni zamanda bu mahnıda Şuşa ekzotikası da öz bədii əksini tapmaqla Qarabağ mahnısı kimi işarələnir, toy mərasimlərində ifa olunmasıyla bayatının mərasim faktoru kimi işləkliyini bir daha təsdiq edir:

Gedək Qırxqız yaylağına,
Enək İsa bulağına...
Və yaxud;
Turşsu olsun yaylağımız,
Gözəl Şuşa oylağımız,
Azərbaycan maralı (13, 28) və s.

“Qarabağ şikəstəsi” isə bütünlüklə heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan bayatılar əsasında oxunmaqdadır:

Qarabağda bağ olmaz,

Qara salxım ağ olmaz.
Qürbətdə yar sevənin,
Ürəyində yağ olmaz.
Əzizinəm, Qarabağ,
Şəki, Şirvan Qarabağ.
Aləm gözələ dönsə,
Yaddan çıxmaz Qarabağ (13, 16).

Göründüyü kimi hətta bu kəsmə şikəstdə bayatının “əzizinəm” başlanğıc formulu belə saxlanmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu kimi havalar toy mərasimlərində yaxın dövrlərə qədər daha sıx şəkildə oxunmuşdur.

Toy mərasimlərinin ən geniş yayılmış havalarından biri də “Haxışta” adı ilə məşhur olan qədim mərasim nəğmələridir. Məlumdur ki, “haxışta” sözlü rəqsdir, kollektiv oyun havasıdır. Yallı oyun havasına aid edilən “haxışta” və yaxud “hağışda” (14, 58) kütləvi halda toy mərasimlərində icra edilmişdir. G.Məmmədova yazır ki, Toy mərasimlərində “Haxıştalar”ın oxunmasında bu gün də kütləvi xor şəklində oxuma üslubu saxlanılmışdır (15, 34).

Qeyd edək ki, “Haxışta” sözlü oyun havası yalnız toy mərasimlərində deyil, toya qədər olan mərhələlərdə də ifa olunmuşdur. Bu baxımdan xına gecələrində də bu kütləvi rəqslərlə müşayiət olunan “haxışta” nəğmələri oxunmuşdur. Hətta “Xına gecəsi” adı ilə bilinən bu məclislərdə “haxışta” mühüm yer tuturdu (16, 58).

Qadın (qız) musiqi folkloruna aidliyi ilə seçilən “Haxışta” oyun havasının sabit süjetini səciyyəvi olaraq bu şəkildə təqdim etmək olar ki, qızlar 5-6 nəfərdən ibarət dəstə düzəldirdilər. Eyni sayda qız tərəfindən də dəstə düzəldilirdi. Hər dəstənin başçısı olurdu. Dəstələr bir-birlərindən 4-5 metr aralı dayanırdılar. İlk olaraq hansı dəstənin başlayacağı müəyyənləşdirilirdi. Dəstəbaşı ilk dördlüyü söyləyirdi. Yerlərində sağa-sola hərəkət edən qızlar çəpik çalırdılar. Bu zaman xüsusi ritm alınırdı. Həmin ritmin sədaları altında qızlar bellərini əyərək bir-birlərinə doğru gəlirdilər, aradan keçmək şərti ilə dəstələrin yeri dəyişirdi. Hərəkətli, naqarətli deyişmə başlanırdı (16, 58).

Qarabağda da digər bölgələrdə olduğu kimi bu tipli oyun havaları poetik baxımdan bayatı formalı örnəklərlə demək olar ki, bədahətən ifa olunmuş, yalnız təkrir və yaxud nəqarat hissəsində “haxışta” sözü kütləvi şəkildə monoton ifa kimi səslənmişdir:

Samovarım qızıldı, haxışta.
Altından su sızıldı, haxışta.
Mən sevdiyim oğlanın, haxışta,
Qabaq diş qızıldı, haxışta.
Almanın ajısıyam, haxışda,
Qızların yaxşısıyam, haxışda.
Əslimi soruşsanız, haxışda,
Dörd qardaş bajısıyam, haxışda (17, 183).

Göründüyü kimi “haxışda” sözünü mətndən götürdükdə yerdə yeddi hecalı, a+a+b+a quruluşlu, dörd misralı, bayatı formalı şeir nümunəsi qalır. İ. Abbaslı yazır ki, bayatılara “haxışta” sözü əlavə olunmaqla bu janrın yeni bir qolu yaranmışdır (18, 14).

Toy mərasimlərində bayatı formalı şeirlər çoxdur, ancaq biz səciyyəvi olaraq xına, nişan, toy mərasimlərinə aid aparıcı havalarda bayatı janrını və yaxud bayatı formalı nümunələri mərasim faktoru kimi izləməyin mümkünlüyünə diqqət yetirməyə çalışdıq.

c) Yas mərasimləri.

Yas mərasimləri aydındır ki, folklor janrlarında ağı nümunələrində bədii və psixi-emosional səviyyədə qabarıq şəkildə görünür. Məhz yas mərasimlərində oxunan ağılar yenə də bayatılardan, bayatı formalı nümunələrdən ibarətdir. Qarabağ folklorunda da biz bu kimi örnəkləri görürük. Ancaq burada ağılar öz ictimai-siyasi və sosial məzmunu ilə də qabarıq şəkildə görünür. Ümumiyyətlə, bayatıların məzmununda ağılıq, qədimdən gələn yediləmə, göz yaşı ilə oxşama üstünlük təşkil edir. Bütün bölgələrdə bu məzmun dəyişmir. Ə. Abid yazır ki, matəm məclisində söylənən bayatıya bəzi yerlərdə ağı da deyirlər (1, 229).

Ə. Abidin ağıların qadın məclislərinə aid olduğunu göstərməsi də diqqətəlayiq hadisədir. O, qeyd edir ki, Kişi məclislərində “Quran” oxunur, fatihələr söylənilir, qadın məclislərində də bu mərasimlər olmaqla bərabər, onlarda ayrıca oxşama və yaxud ağı mərasimləri vardır (1, 228).

Ə. Abid ağı söyləyən şəxslərin xalq arasında olan xüsusi statusunu da diqqətə çatdırır: “Belə qadınlara Azərbaycanda müxtəlif adlar verilir: Bakıda “yedəkçi”, bəzi qəzalarda “ağıçı” deyirlər” (1, 229).

“Yedəkçi” sözü də aydındır ki, ağının daha arxaik adı olan “yediləmə” sözünə aid olub, yediləmə deyən şəxsi işarələyir.

Qarabağ bölgəsində ağılar mövcud situasiyadan irəli gələrək, daha şiddətli şəkildə özünü göstərir:

Mən aşiq, sinə-sinə,
Qar yağır sinə, sinə.
Oğlu ölən analar,
Daş döyər sinəsinə (17, 331).

Misal üçün, əgər bu məzmununda bayatı və yaxud ağı yas və matəmi ifadə edirsə, ancaq Qarabağ bölgəsində eyni zamanda övladı müharibədə şəhid düşən ananın fəryadı kimi də anlaşılır. Əlbəttə, burada məkan olaraq Qarabağ işarələnir, fərd olaraq isə ölkəmizin hər hansı bir ərazisindən Qarabağa gəlib burada şəhid düşənlərin obrazı bu kimi nümunələrdə görünür. Aşağıdakı bayatıda bu məzmun daha açıq şəkildə nəzərə çarpır:

Gedin, deyin anama,
Güllə dəydi yarama.
Özüm məlhəm qayırdım,
Özüm qoydum yarama (17, 331).

Eyni zamanda Qarabağ ərazisində torpaqlarımızın işğalı dönməmində yaranan bayatılara da nəzər yetirmək lazımdır. Məlumdur Xocalı soyqırımının törənməsi tarixin ən dəhşətli faciələrindən biridir. Bu hadisələri söyləməyə dil, yazmağa qələm acizdir. Təbiidir ki, xalq ağılarında Xocalı ilə bağlı nümunələr də ciddi şəkildə əks olunmuşdur:

Əzizim, qandı, haray!
Dörd yanıq qandı, haray!
Namərdlərin əlində,
Xocalım yandı, haray!
Əzizim, nədən oldu?
Sovulub gedən oldu.
Xocalı tək el yandı,
Qəlb zədən-zədən oldu (19, 13).

Qeyd edək ki, təqdim etdiyimiz bayatılar müəllifli bayatılardır, müəllifi Zə-rəngiz Dəmirçi Qayalıdır. Təbiidir ki, müasir-texnoloji dövrdə müəllifli bayatılar daha yayğındır. Ancaq dildən-dilə gəzən bayatılar da yox deyildir. Bu istiqamətdə folklor toplayıcıları söyləyicilərdən bu tipli örnəkləri əldə etmək istiqamətində iş aparırlar. Eyni zamanda Xocalının adı çəkilməyən, lakin bu hadisələrə həsr olunan bayatılar da xalq dilində aktivdir. Bu fərdi-psixoloji amildən irəli gəlir, söyləyici ad çəkməyi deyil, hadisəni nitqində ifadə etməyə çalışır. Bu kimi nümunələrdən Xocalı sakini, 70 yaşlı İsmayılov Zərdə Salman qızından alınan aşağıdakı bayatı səciyyəvi olaraq götürülə bilər:

Qırxqızın öz dağları,
Tutubdur öz dağları.
Genə yada düşübdür
Qəribin öz dağları (20, 331).

Məlum ki, Qırxqız dağ silsiləsi Xocalı ərazisini də əhatə edir (21, 41, 51).

Məhz Xocalı sakininin bu informasiya məkanına yönəli ağı səciyyəvi bayatı söyləməsi Xocalı haqqında olan nümunələrdən sayıla bilər. Digər bir ağının da məzmununda semantik olaraq Xocalı hadisələri ilə bağlılığı görməmək olmur:

Axşam arada qaldı,
Peykan yarada qaldı.
Qohum-qardaş yığılan,
Meyidi arada qaldı (17, 332)

Folklor ekspediyasında olan folklor örnəklərinin toplayıcısı L.Vaqifqızı da (Süleymanova) ümumiyyətlə Qarabağda törədilən faciələrlə bağlı bir neçə ağını Xocavənd rayonundan toplamış və söyləyici şərhləri ilə birgə nəşr etdirmişdir. Bu nümunələrə nəzər yetirək:

Ay layla, belə layla,
Layla, belə layla.
Heş bəndələr çalmasın,
Mən Asifə çaldım belə layla.

Ermənilər bizi yaman zuluma saldı, bala. Evlərimizdən çıxartdı.

Cavannarımız dağlarda qaldı. Cəmil addı oğlan qaldı. Şahmar addı oğlan qaldı. Asif addı oğlan qaldı. Vaqif addı oğlan qaldı. Heç birinə qəvir qazılmadı. Həmsi dağlarda qaldı. Belə layla çalıram mən (22, 344).

Bu ağıda bayatı forması toplama praktikasında pozulsa da, quruluşu etibarilə bayatı janrı olduğu aydın görünür. Başqa bir nümunəni gözdən keçirək:

Ölü yerinə mən gedəndə mana deəllər:

Sən gözümün birisən.

Arazısan, Kürüsən.

İyirmi iki ildə “Asif”, – deef layla çalıfsan,

Yorulmusan, kiri sən.

Asif özü getdi, mənə də xəsdə elədi. Kamaz maşını gedirmiş. Erməni silahlılarının da həmsi maşında. Bir mağazın patronu atıf olara, həmsin biçif. Nə qədər erməni ölüf. Elə özü də orda öldü (22, 344).

Mənbədə qeyd olunub ki, Asif söyləyicinin öz oğludur (22, 344).

Göründüyü kimi burada bayatı məzmunu Qarabağ müharibəsinin faciələri ilə bağlı ağılarda qabarıq şəkildə əks olunmuşdur. Qeyd etdiyimiz kimi söyləyicidən olduğu kimi toplanıb, nitqinə dəymədən nəşr olunan ağılarda bayatı forması aşkar olaraq görünür. Nitqi təmizləyib, bayatını olduğu şəkildə təqdim etsək belə bir nümunə ortaya çıxır:

Sən gözümün birisən.

Arazısan, Kürüsən.

Asif deyib ağlarsan,

Yorulmusan, kiri sən (22, 344) və s.

Biz bayatı başlığı altında gedən nümunələrdə də ağıları müşahidə edə bilirik. Bu barədə bir neçə örnəyi gözdən keçirək:

Əzizim bu dağ ilə,

El gedər bu dağ ilə.

Necə qəbrə qoyarlar,

Mən ölsəm bu dağ ilə?!

Dağıstanın dağı var,

Getmə, yolda yağı var.

Dindirməyin ağlaram,

Məndə qardaş dağı var (17, 322, 323) və s.

A.İslamzadə qeyd edir ki, qəriblik haqqında olan bayatılardan aşkar görünür ki, bu nümunələr əsas etibarilə qərib durumunda olan, dünyadan həmsi səbəbdənsə köçən şəxslər haqqında deyilən ağılardır. Hətta ağıçı poetik detallar əsasında bu şəxsin öldüyü məkanı belə təsvir edir (23, 128). Bu məkan bəzən qürbət olur, bəzən isə ölənə “qərib” deyilir. Qarabağ folklorunda bayatıların ənənəvi mövzusu olan qəriblik haqqında örnəklər də elə eyni kontekstdə diqqət çəkir:

Əzizim, qazan ağlar,
Od yanar, qazan ağlar.
Qəriflihdə ölənün
Qəbrini qazan ağlar (24, 454).
Və yaxud;
Qəriv öldü, götürün,
Dar küçədən ötürün.
Qərivin öldüsünü,
Anasına yetirin (25, 346).

Göründüyü kimi burada qürbətdən söhbət getmir, anasından uzaqda dünyasını dəyişən şəxsdən bəhs olunur. Yəni buradakı qəriblik vətən qürbəti deyil, ana qürbətidir.

Beləliklə, mərasim folklorunda bayatı janrının mərasim faktoru olaraq söz və avaz formasında iştirakını və əhəmiyyətli dərəcəsini müəyyən etmiş oluruq. Biz, mərasim folklorunun klassifikasiyasına uyğun olan “ailə-məişət mərasimləri” (2) və yaxud “məişət törənləri”(3) əsasında bayatı janrını və bayatı formalı janrları tədqiqata cəlb edərək bayatların mərasimdə əsas yer tutan poetik funksiyasına nəzər yetirməyə çalışdıq. Tədqiqatın həcmi etibarilə mövsüm və yaxud təqvim mərasimlərində bayatı janrının mərasim faktoru kimi iştirakını isə növbəti tədqiqatımızda işləmək niyyətindəyik. Ümid edirik ki, “bayatışünaslıq”da bu araşdırmanın xüsusi əhəmiyyəti dəyərləndiriləcək və bayatı janrına bu aspektdən yanaşma tərzini diqqətdən kənarda qalmayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abid Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
2. Abdulla B. Azərbaycan mərasim folkloru. Bakı: Qismət, 2005.
3. Xürrəmqızı A. Azərbaycan mərasim folkloru. Bakı: Səda, 2002.
4. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Tərtib edən Ə.Mirəhmədov. Bakı: Azərnəşr, 1965.
5. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif nəşr, 1981.
6. Hacılı A. Bayatı poetikası: struktur, semantika, pragmatika. Bakı: Elm, 2019.
7. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, III kitab (Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Tərtər, Qubadlı, Zəngilan, Kəlbəcər, Laçın və Şuşa rayonlarından toplanmış folklor nümunələri). Bakı: Elm və təhsil, 2012.
8. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, I kitab (Ağdam, Füzuli, Ağcabədi, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın və Kəlbəcər rayonlarından toplanmış folklor nümunələri). Bakı: Elm və təhsil, 2012.
9. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, IV kitab (Laçın, Qubadlı və Zəngilan rayonlarından toplanmış folklor nümunələri). Bakı: Elm və təhsil, 2013.
10. Xəlilzadə F. Ruhumuzun ünvanı Şuşa (publisistika). Bakı: “Zərdabi LTD”, MMC, 2013.

11. Şuşinski F. Azərbaycanın musiqi xəzinəsi. Bakı, 2015.
12. Nəcəfzadə A.İ.Məmmədəliyev V.M. Muğam. Ali musiqi məktəbləri üçün dərs vəsaiti. Bakı: Ecoprint, 2017.
13. Azərbaycan xalq mahnıları, I cild. Tərtib edən S.Kərimi. Bakı: Öndər nəşr, 2005.
14. Həsənov K. Qədim Azərbaycan xalq rəqsləri. Bakı: İşıq nəşr, 1983.
15. Məmmədova G. Naxçıvanın musiqi folkloru. Bakı: ADPU-nəşr, 2012.
16. Qədirzadə Q. Milli-mənəvi dəyərlərimiz: Bayramlar, mərasimlər, adətlər, münasibətlər. “Əcəmi” NPB, Naxçıvan, 2012.
17. Azərbaycan folkloru antologiyası, V kitab (Qarabağ folkloru). Tərtib edən İ.Abbaslı. Bakı: Səda, 2000.
18. Azərbaycan bayatıları. Tərtib edənlər: B.Abdulla, Q.Babazadə, E.Məmmədli, ön sözün müəllifi İ.Abbaslı. Bakı: XXI- YNE, 2004.
19. “Xocalı qan yaddaşımız”- Xocalı soyqırımının otuzuncu ildönümünü münasibətilə metodik vəsait / tərtib edən S. Könül. Bakı: F. Köçərli ad. Respublika Uşaq Kitabxanası, 2022.
20. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, X kitab (Zəngilan və Şuşa rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı: Elm və təhsil, 2016.
21. Xocalı yaddaşı (1905.az kitabı), Avcıya, 2017.
22. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, VII kitab (Xocavənd rayonundan toplanmış folklor örnəkləri). Bakı: Elm və təhsil, 2014.
23. İslamzadə A. Mərasim folkloruna aid olan ağılarda İslam inancları / “Dədə Qorqud” jurnalı, Elmi-ədəbi toplu, IV (67). Bakı: Elm və Təhsil, 2019.
24. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, II kitab (Bərdə və Ağcabədi rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı: Elm və təhsil, 2012.
25. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, VI kitab (Cəbrayıl, Kəlbəcər və Tərtər rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı, “Zərdabi LTD” MMC, 2013.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: İlkin variant 15.04.2023

Son variant 28.04.2023